

© А. О. Федорова
(Кіровоград)

СЕМАНТИКА НОМІНАЦІЇ ТЕРМІНІВ ЛЕКСИКО-СЕМАНТИЧНОЇ ГРУПИ 'ВЛАДА' В ІНДОЄВРОПЕЙСЬКИХ МОВАХ. II*

У статті встановлюються джерела поняття 'влада' у групі індоєвропейських лексем. На матеріалі іранських, слов'янських та германських мов формуються семантичні моделі, за якими відбувався розвиток зазначеного поняття. Відібрана лексика демонструє архаїчні уявлення індоєвропейців про характер влади, її атрибути й способи здійснення. Давні уявлення про владу, як генетична програма, значною мірою реалізувалися і закріпилися, ставши відлунням традиції, в лексико-семантичних системах індоєвропейських мов періоду їх самостійного існування. Результати спостереження показують регулярну тенденцію до лексико-семантичного творення правових термінів в різних релігійних, культурно-історичних, соціально-економічних умовах.

Ключові слова: етимологія, семантика, семантична модель, індоєвропейський, етимон.

А. А. ФЕДОРОВА. СЕМАНТИКА НОМИНАЦИИ ТЕРМИНОВ ЛЕКСИКО-СЕМАНТИЧЕСКОЙ ГРУППЫ 'ВЛАСТЬ' В ИНДОЕВРОПЕЙСКИХ ЯЗЫКАХ. II*

В статье устанавливаются истоки значения 'власть' в группе индоевропейских лексем. На материале иранских, славянских и германских языков формулируются семантические модели, по которым шло развитие упомянутого значения. Отобранная лексика демонстрирует архаические представления индоевропейцев о характере власти, ее атрибутах и способах осуществления. Древние воззрения на власть как генетическая программа в значительной степени реализовались и закрепились, став отголоском традиции, в лексико-семантических системах индоевропейских языков периода их самостоятельного существования. Результаты наблюдений показывают регулярную тенденцию лексико-семантического образования правовых терминов в разных религиозных, культурно-исторических, социально-экономических условиях.

Ключевые слова: этимология, семантика, семантическая модель, индоевропейский, этимон.

A. O. FEDOROVA. THE SEMANTICS OF NOMINATION OF THE TERMS IN THE LEXICO-SEMANTIC GROUP 'POWER' IN THE INDO-EUROPEAN LANGUAGES. II*

The origins of the notion 'power' in a group of Indo-European lexemes have been identified. Semantic models of the evolution of this notion have been formulated on the basis of the Iranian, Slavonic and Germanic languages. The selected lexemes display archaic views of the Indo-European people on the nature of power, its attributes and means of implementation. Ancient views on power as a genetic programme were manifested and recorded, as a reverberation of tradition, in the lexico-semantic systems of the Indo-European languages in the period of their independent existence. The results of the research reveal a regular tendency towards a lexico-semantic formation of legal terms in various religious, cultural, historical and social-economic conditions.

Key words: etymology, semantics, semantic model, Indo-European, etymon.

Поняття "влада" ґрунтовно аналізувалося представниками різних галузей знання в різні періоди розвитку наукової думки, починаючи від вчених античності – Платона, Аристотеля, чії ідеї розвивали у своїх працях Нікколо Макіавеллі,

* Продовження. Поч. див.: Наукові записки Кіровоградського державного педагогічного університету імені Володимира Винниченка. – Кіровоград: РВВ КДПУ ім. В. Винниченка, 2013. – Випуск 115. – Серія: Філологічні науки (мовознавство). – С. 338–343.

Еразм Роттердамський, Бенедикт Спіноза, Джон Локк, Шарль Луї де Монтеск'є, Жан-Жак Руссо, і завершуючи мислителями доби Відродження (Томас Гоббс) та новітнього часу (А. Шопенгауер, Ф. Ніцше). Їхні погляди, цілком зрозуміло, передбачали аналіз нашого поняття у філософсько-правовому полі, етичній парадигмі різних часів і культур, а тому не стосувалися його мовного вираження й опису пов'язаних із ним семантичних процесів. Однак деякі зауваження щодо змісту заявленого "концепту", які містять їхні праці, ми можемо врахувати у власне лінгвістичному дослідженні.

У запропонованих нижче спостереженнях ми продовжуємо висвітлювати генезу значення тієї групи лексем, що (за характером позначуваних ними реалій) в рамках порівняльно-історичного вивчення індоєвропейських мов традиційно розглядаються або як архаїчні терміни правового й релігійного побуту, або ж як " правонаступники" (коли йдеться про спадкування комплексу давніх значень і моделей їхнього співвідношення новотворами чи словами з інших лексико-семантичних груп (далі – ЛСГ)). Як і в попередніх студіях, тут ми ставимо за мету окреслення закономірностей семантичної еволюції слів, вживаних у давнину (й таких, що функціонують нині) як одиниць відповідної терміносистеми, визначення джерел правової семантики, для чого застосовуємо методику реконструкції моделей розвитку термінологічного значення (раніше були сформульовані моделі 'сила', 'бути сильним' → 'влада', 'володарювати, бути при владі', 'збільшувати, примножувати силу' → 'здобувати владу, вплив'; 'той, хто спрямовує' → '(священний) цар/володар', 'праведний' → '(священний) цар', 'рука' → 'влада, сила', 'закон' → 'влада', 'державна' → 'влада', 'магічний атрибут, диво' → '(магічна) влада', імовірність яких підтверджується типологічно). Далі розглядається матеріал, який, на нашу думку, дає підстави для виведення ще декількох схем семантичного розвитку.

1. 'Твердість', 'сила', 'бути сильним' → 'влада', 'володарювати, бути при владі' (Доповнення). Представлена семантична модель відбита у прикладах, які підкреслюють ймовірність тісного зв'язку (і навіть нероздільності) понять "сила" і "влада". Узагальнення історії поняття "влада" у різних народів, етимологія слів, які використовуються для його позначення вказує на те, що в деяких мовах відповідне термінологічне значення формувалось у слів (та їхніх похідних), що підкреслювали фізичні, й розумові здібності людини, які, відповідно до деяких архаїчних уявлень про порядок отримання влади, необхідні були для досягнення владних повноважень,

одержання інтелектуальної (ментальної) перемоги у владній боротьбі. Пор. у зв'язку з цим думку Е. Бенвеніста про значення гр. βDVJ@H, яке означало не фізичну силу, а перевагу у битві чи зібранні, як чинник, що приводить до 'влади', яку здійснює цар чи вождь (Бенвеніст 1995: 256, 284–291).

До лексем, етимологія яких може бути свідченням подібного семантичного розвитку, можуть бути включені:

I. гр. βDVJ@H 'сила', 'могутність', 'влада', 'вплив', 'панування' й такі його деривати, як: βDVJOF4H 'сила', 'могутність', 'влада', 'панування', βD" J, D`H 'що не має собі рівних' (можливо, його значення – відлуння більш давнього *'переможець'), βD" Jb<JTD 'повелитель, володар' поряд із βD" J"4`H 'сильний', 'могутній' (< і.-є. *gartú-, *gortú-; матеріал наведений за: Бенвеніст 1995: 256, 284–291). Слова, що групуються навколо гр. βDVJ@H, можна поділити на дві групи: **до першої належать форми зі значенням фізичної чи моральної переваги**, які стосуються політики чи моралі, які виражають поняття влади як індивідуальної здібності (напр., βD" JZH, •βD" JZH 'той, хто володіє чи не володіє собою'), або влади як політичної сили (βD" J, 4< 'мати перевагу, отримувати перемогу', 'здійснювати владу'). **До другої групи належать лексеми з фізичним значенням 'твердий'** (βD" JbH 'сильний', 'могутній', βD" Jb<, 4< 'ставати твердим'), що самі по собі цікавлять нас лише як носії потенційно первісної (для 'влада') семантики. Про імовірну питомість саме цього значення грецьких форм свідчать їхні генетичні відповідники в інших мовах, пор. гот. *hardus*, д.-ісл. *harðr* 'жорсткий, твердий', 'тяжкий', 'впертий', 'практичний, діловий, вимогливий', можливо, ще д.-інд. *karkara-* 'грубий', 'жорсткий, твердий', 'тяжкий', 'впертий', 'практичний, діловий, вимогливий' (матеріал див.: Buck 1949: 295; Frisk 1972, II: 8–10; Бенвеніст 1995: 256, 284–291). Тож логічно припустити, що "владна" семантика в цьому етимологічному гнізді виникла лише у грецьких рефlekсах як інноваційна, що, вірогідно, було спричинене умовами самого політичного, ритуального (і не тільки) життя давньогрецького етносу, менталітету якого була властива така риса, як "змагальність", пор. із цього приводу думку Аристотеля, висловлену ним у другій книзі його "Риторики": "змагальність [як заподатливе бажання зрівнятися] є щось хороше і буває у людей хороших [...] Схильними ж до змагання (dzēlos) будуть неодмінно люди, що вважають себе гідними тих благ, яких вони не мають, бо ніхто не бажає того, що здається неможливим. [...] люди – предки чи родичі, або близькі, або співвітчизники, або вітчизна яких користується повагою, – виявляють у цьому

відношенні ревне почуття, тому що вважають це близьким собі й себе гідними цього" (Аристотель 1978: 95). У зв'язку з цим показовим видається висловлене раніше припущення про ймовірну вторинність семантики гр. βD" J, D` H 'що не має собі рівних' щодо *'переможець' (тобто умовно – *'кращий від усіх у змаганні', *'який твердий у випробуванні'). Ще одним аргументом на користь похідності цього значення, на нашу думку, є зауваження Е. Бенвеніста, за яким у германських й арійських мовах форми, що сягають названого етимона не набували морального чи політичного відтінку значення, але у βD" J, D` H відбулася контамінація обох типів (гілок) значення 'твердий' і 'владний, влада' (Бенвенист 1995: 256, 284–291).

Наведемо приклади лексики арійських мов з і.-є. етимonom *krétu-/*krtú-, яка частково відтворює зазначену семантичну модель: д.-інд. *krátu-* 'сила', 'магічна сила', 'сила володаря', 'воля', 'сила волі', 'сила духа', 'розум' поряд із авест. (гати, п.) *xratu-* 'сила духа', 'сила волі', 'воля', 'розум', парф. *xrd* та ін. іранськими формами (Mayrhofer 1992, I: 407–408), у яких відсутнє семантичне зрушення 'сила' → 'сила володаря' → 'влада'.

Імовірно, сюди ж германський матеріал, пор., з одного боку, д.-англ. *cræft* 'сила', 'фізична сила', 'влада', 'вплив', 'уміння', 'майстерність', д.-в.-н., н. *kraft*, д.-ісл. *kraptr*, д.-фриз. *kreft* 'сила', 'міць', 'стійкість', 'могутність', 'влада', а з іншого – англ. *craft* 'вміння', 'майстерність', 'спритність', 'професія, ремесло' (Klein 1966, I: 366; Partridge 2006: 662; Weekley 1921: 377; у зазначених авторів англ. *craft* співвіднесене з *crave* 'палко бажати, жадати', 'вимагати, потребувати', д.-ісл. *krefja* 'т. с.'), де співвідношення 'сила' ~ 'влада' втратилося, натомість же дістали подальшого розвитку значення 'вміння', 'майстерність' → 'професія', 'ремесло'.

II. Дуже близькою за значенням до βDVJ@H є інша грецька лексема, семантика якої зберігає вказівку на досліджувану модель, пор. гр. βFPbH 'сила', 'гідність', 'міць', 'вплив', 'влада' (співвідношення значень стає зрозумілим, якщо 'міць' розуміти як 'могутність', 'владу'), βFPLD` H 'сильний', 'міцний', 'могутній', 'можновладний', 'той, хто володіє чимось' (< *ú4-FPbH: складне утворення, перша частина якого генетично відповідає д.-інд. *vi-* 'окремо, осторонь' або, можливо, гр. ζH, *ú4H, лат. *vīs* 'сила, гідність, міць', а друга сягає і.-є. *seǵh-, пор. д.-інд. *śah-* 'перемагати', 'долати, придушувати (будь-яке почуття)', 'бути спроможним', *vi-śah* 'перемагати', 'долати'), 'мати у своїй владі, у своєму розпорядженні') (Buck 1949: 295; Frisk 1960, I: 742–743);

гр. $\text{FhX} < @ \text{H}$ ‘сила’, ‘гідність’, ‘міцність’, ‘стабільність’, ‘влада’, ‘вплив’ ~ д.-інд. *sagh-* ‘бути відповідним, підходити чомусь/комусь’. Обидві форми сягають і.-є. ***seg^hh-** (Buck 1949: 296; Frisk 1972, II: 698–699), імовірно, варіантного до названого вище (див. попередній етюд) ***seġh-** ‘сила’;

Досліджуване співвідношення у семантиці ілюструє, на нашу думку, **лат.** *vīs* ‘сила’, ‘влада’, ‘гідність’, ‘міць’, ‘могутність’, ‘енергія’ ~ гр. ϜH ‘сила’, ‘могутність’, ϜN4@H ‘сильний’, ‘міцний’, д.-інд. *váyaḥ* ‘життєва сила, енергія’, *vīḍayati* ‘робити сильним, міцним’ (< і.-є. ***uei-** ‘бути сильним, міцним’; Walde 1954, II: 800–801).

III. Далі, зазначене зрушення в семантиці знаходимо в групі грецьких спільнокореневих лексем з основою * $\text{L} < -$, пор.: * $\text{L} < " \text{J} \text{H}$ ‘здібний’, ‘могутній’, ‘впливовий’, ‘значний’, ‘сильний’ (фізично), * $\text{b} < " : " 4$ ‘бути здібним, компетентним, талановитим’, * $\text{b} < " : 4 \text{H}$ ‘сила’, ‘могутність’, ‘влада’, ‘право’, ‘державна’, * $\text{L} < \text{VFJON}$ ‘володар’, ‘велитель’ (Buck 1949: 295–296; Frisk 1960, I: 423–424; Hoffman 1950: 74).

IV. **Арійська** лексика надає приклади зазначеного семантичного переходу, відзначеному в рефлексам і.-є. етимона ***ksē(i)-**/***kpē(i)-**:

авест. *xšaθra* ‘царська влада’, ‘влада’ і ‘сила’, ‘звитяга, мужність’ ~ д.-інд. *kṣatrá-* ‘сила’, ‘могутність’, ‘панування’, ‘влада’, ‘царська влада’, ‘вплив’, ‘правління’, ‘царювання’ мають відбиток вживання в рамках магічного ритуалу й стосуються релігійно-етичної сфери (< іран. **xšā(y)-*, д.-інд. *kṣā-* ‘могти’, ‘мати владу, силу’, ‘панувати’, ‘царювати’, ‘бути хазяїном’, ‘розпоряджатися’). Цей ряд може бути продовжений за рахунок сак. *kṣāra-* ‘могутність’, ‘влада’, д.-перс. *xšassa* – це одночасно і ‘влада’, і ‘область, над якою простягається ця влада’, пор. ще похідне *xšassahāvan* ‘сатрап’. Матеріал див.: (Абаев 1989, IV: 224–225; Бенвенист 1995: 254–256; Cheung 2007: 451–452; Frisk 1972, II: 680; Mayrhofer 1992, I: 421; Walde 1954, II: 482).

Для вираження понять “царство”, “цар” в іран. мовах використовувався термін *xšāvan* ‘самодержець’ (як титул був розповсюджений в Хотані), пор. також согд. *xwt’w* (*xwa-tāw-(ya)* ‘той, хто могутній сам по собі, хто наділений владою завдяки собі’ (~ гр. ϜJ@6DVJTD ‘самовластець, самодержець’). Безпосередній зв’язок соціально-правового терміна для поняття “влада” з уявленнями про сакральну сферу можна побачити у такому порівнянні: согд. *xwatāw* в с.-перс. було відображене у формі *xudā*, що в суч. перс. слугує для позначення Бога, тобто ‘хто володіє абсолютною владою’

(Mayrhofer 1992, I: 421; Абаев 1989, IV: 224–225; Бенвенист 1995: 254–256; Трубачев 2005, II: 73–77). Зазначена лексема є невід’ємною частиною історико-релігійного матеріалу. Зауважимо, що така важлива для розуміння поняття “влада” (порівняно з ключовим в цій семантичній моделі поняттям “сила”) у світогляді давніх іранців лексема *xšaθra* (*xšatra-*) використана у проповідях Заратуштри саме у контексті, де синкретично представлені два пласти архаїчної мовної свідомості – релігійно-етичний і правовий (владний), пор., напр., Хом-Яшт (Ясна IX): 25. “*ušta tē, uō x^vā aōjaṅh-a yas=ō=xšaθr-ō ah-i, haoma! ušta tē ari=yata-he ro^uru=yasç-am əzəžuxda-naṃ! ušta tē, nōiṭ paⁱti=frās-a əgəžuxδ-əm pərəsa-hi yasç-im!*” (“Благо тобі, хто силою своєю еси володарюючий над собою, о Хом! Благо тобі, (бо) ти розумієш всі праведно-сказані слова! Благо тобі, (бо) ти не випитуєш (не вимагаєш?) праведного слова розпитуванням”) (Соколова 2005: 33).

Вона ж є складовою імені сина кіммерійського вождя Tukdamme *Sandakšartu* (Абаев 1995, II: с. 401); можливо, *xšaθra* було додане до імені, щоб наділити дитину невидимою силою, яка мала надати цій людині неосяжну владу в дорослому віці – А. Ф.).

До цієї ж лексичної сім’ї належить осет. *^axsar/æxsara* ‘бойова мужність, звитяга’, ‘сила’, ‘влада’, *darğæxsara* ‘довгосильний’. Важливо, що термін **xšaθra* в додержавний період означав ‘воєнну силу’, ‘воєнну відвагу’, а з формуванням держави став слугувати для позначення ‘державної влади’, ‘держави’, ‘царства’, ‘центру державної влади’, ‘міста’, про що свідчать, напр., перс. *šahr*, пехл. *šatr* ‘місто’, ‘країна’ (Абаев 1989, IV: 224–225).

Похідні із зазначеним і.-є. етимом мають обмежене поширення у слов’янських мовах, проте в їхній семантиці відсутні явні сліди зрушення ‘сила’ → ‘влада’, пор. псл. **šatriti* *‘дивитися (можливо, якимось по-особливому)’: пол. діал. *szatrzyc* ‘знати’, ‘розуміти, тямити’, ‘знатися (на чомусь)’, ‘вміти’, *szatrac* ‘бачити’, ‘пам’ятати’, чес. *šetřiti* ‘берегти’, ‘економити’, ‘охороняти, оберігати, пильнувати’, словн. *ošatrati* ‘заворожити’, ‘зачарувати’, *šatrija* ‘ворожба, чаклунство’, хорв. *šatriti* ‘fascināre – заворожувати, зачаровувати’, *ošatrati* ‘infascinare’, *šatrija* ‘incantāmentum – заклинання, магічна формула’. За О. М. Трубачовим, це дієслово було сформоване у псл. діалектах на основі іран. запозичення (Трубачев 2005, II: 73–77: іран. *xšaθra* (*xšatra-*) ‘сила, влада’ → псл. **šatriti* ‘dominer du regard’ → ‘дивитися певним чином’), і, можливо, в новому культурному середовищі основа розвинула свій, оригінальний, семантичний діапазон, в

якому не було місця питомому "іранському" правовому значенню, пор. особливу спеціалізацію 'чаклувати (поглядом)' ← 'дивитися'.

2. 'Рука' → 'влада, сила', 'хапати', 'ловити' → 'рука' → '(намагатися) привласнити' (Доповнення). Незважаючи на загальне (для зібраного матеріалу) співіснування семем 'рука' і 'влада' в етимологічно тотожних формах, характер їхнього співвідношення може бути різним. Зокрема, деякі **іранські** приклади засвідчують символічне розуміння влади (сили) як знак *піднятої руки*, як у випадку з курд. *dasalāt* 'сила', 'влада' (пор. у виразі *halālxōrī kam dasalātī-ya* 'Той, хто живе чесною працею, має мало влади') – контракція *dast-hal-hāt*, де в першій частині *das(t)* 'рука', а в другій – основа мин. часу преф. дієслова *hal-hātin* 'підійматися' (Цаболов 2001, I: 280).

З іншого боку, **германська** лексика засвідчує іншу специфіку породження семантики 'влада' в іменниках зі значенням 'рука', а саме – в рамках напівтермінологічних описових виразів, які характеризували *якість правління*. Йдеться про гот. *handus* 'рука' і 'влада', д.-англ. *hand, hond*, англ. *hand*, перше лексичне значення якого 'рука (кисть)', а похідні значення – 'контроль', 'влада', що закономірно постали з 'тверда рука' (напр., суч. *to rule with a firm hand* 'правити твердою рукою (= владою)'), пор. наведені у попередній публікації приклади типу рос. *своя рука – владыка, править железной / твердой рукой*, де слово *рука* виконує роль контекстуального синоніма до *власть*. Можливо, одна з глибинних причин розвитку 'влада' ← 'рука' прихована в генезі самих позначень руки, адже деякі з них (принаймні, слов'янське та германське) являють собою похідні від дієслів зі значенням 'схопити', 'заволодіти', пор.: гот. *handus* < *-hinþan* 'схопити', д.-англ. *hand, hond* < *hentan* 'спробувати схопити, атакувати, заволодіти', швед. *hand* ~ д.-ісл. *henda* 'схопити' (< і.-є. **kent-*, **kant-*, **kont-*; форми наведено за: EUD 1996, I: 514; Klein 1966, I: 700; Partridge 2006: 1376), псл. **rōka* – (найаргументованіша, на наш погляд, версія) дериват від незасвідченого ***rēkt'i*, існування якого передбачають з огляду на такі балт. форми, як лит. *renkù, riñkti* 'збирати', пов'язане чергуванням із *rankà* 'рука' і под. (Skok 1973: 170; ЕСУМ 2006, 5: 137; ЭСБМ 2006: 208–209; Фасмер 1987, III: 515) факти балтійських мов, які, на відміну від слов'янських, зберігають етимологічну пару "дієслово ~ ім'я". Це важливо мати на увазі, оскільки дієслівна лексика (і похідні від неї) на позначення захоплення, загарбання (інколи через стадію дериватів зі значенням 'рука') часто формувала "владну" семантику, у зв'язку з чим тут корисно згадати **слов'янську** аналогію, представлену псл. **seg(a)ti*, **segnōti* в значеннях 'схопити',

‘ловити’, ‘протягати руку, щоб схопити’, ‘дотягнутися’ (ст.-сл. **присашти, присагати**, чес. *sahati, sahnouti*, укр. *сягати, сягнути* та ін.) і **posegati, *posegnoti*, що могли позначати зазіхання (на чужу землю, власність; слов’янам відомі давні обряди обходження території з метою її привласнення), пор. д.-рус. **посагати, посагнути** = рос. *посягать* ‘намагатися привласнити’ (Аникин 1988: 60, 66).

Слов’янський та германський соматоніми для руки демонструють паралелізм у формуванні фразеології, зокрема, від обох утворені усталені вирази на позначення виходу з-під влади, пор. рос. *отбиться от рук* і нідерл. *uit de hand lopen*.

3. (‘Мірило’ →) ‘правило’, ‘принцип’ → ‘володарювання’. Матеріал **англійської** мови засвідчує розвиток кількох інноваційних семем у латинського запозичення: англ. *rule* ‘звичай’, ‘судова постанова’, ‘правління’, ‘володарювання’, ‘панування’, мн. ‘статут’, (як дієслово) **‘правити’**, ‘панувати’, **‘володарювати’**, **‘управляти’**, ‘контролювати’, ‘встановлювати правові норми’, с.-англ. *reule, riule* < лат. *rēgula* ‘брусок’, ‘планка’, ‘лінійка’ (фактично – те, чим міряють; зауваження наше – А.Ф.), ‘норма’, ‘критерій’, ‘правило’, ‘принцип’, *rēgulāris* ‘що містить в собі настанови’, ‘що має силу правила’, ‘обов’язковий’ (Бенвенист 1995: 249, 252; Дворецкий 1976: 864; Гамкрелідзе 1984, II: 751–752; Klein 1967, II: 1364; Pokorny 1959: 854–857; Walde 1954, II: 427).

4. ‘Кермо’ → ‘керувати човном, кораблем’ → ‘управляти, керувати’. Окремі **слов’янські** приклади представлені формами словотвірного гнізда псл. **kьrta* I ‘кормá’: болг. *кърма* ‘стерно, кермо’, укр. діал. *кѣрма* ‘весло, яким правлять; кермо’, *кѣрма* (заст.) ‘кермо’, *кѣрмо* та ін. поряд із дериватом **kьrmiti*, в рефлексах якого спеціальне, термінологічне значення зазнало змін, пор. звуження ‘направляти кермо, правити веслом, керувати судном’ → ‘керувати (загалом)’: серб., хорв. *кърмити* ‘керувати судном’ поряд зі ст.-сл. **кръмити** ‘направляти, управляти’, ‘правити’, укр. *кермувати*, ‘керувати’ тощо (ЭССЯ 1987, 13: 220–221, 225; ЕСУМ 1985, II: 424, 426), пор. також архаїчний рос. вислів *стоять у кормила власти*, де *кормило* – назва весла.

Гр. 6L\$, D<VT ‘керувати (судном, кермом)’ із подальшим виникненням правового змісту ‘управляти’, ‘правити’, ‘вести, направляти’, 6L\$XD<OF4H ‘керівництво, управління’, що генетично тотожне і.-е. назвам керма, голоблі на зразок д.-інд. *kūbara* ‘голобля; дішло, дішель’, лит. *kumbras* ‘вигнута ручка керма’, *kumbryti* ‘правити, управляти, керувати’ (Buck 1949: 1319; Fraenkel 1962, I: 308; Frisk 1972, II: 38: з літературою).

5. 'Бажання' → 'воля' → 'мати владу'. Модель представлена осет. *bar/baræ* 'воля', 'право', *barǵyn* 'що має владу', 'владний', *bar daryn* 'мати право', 'мати владу' (< іран. **vāra*- 'бажання' ~ д.-інд. *vara*- 'бажання') поряд із авест. *vāra*- 'воля', перс. *bār* 'можливість' (Абаев ИЭС 1958, I: 235–237, 250, 253; Абаев 1995, II: 503).

6. 'Дім' → 'господар дому' → 'влада, панування', 'панувати'. Зібраний матеріал відбиває погляди носіїв праіндоевропейської мови на патріархальний державний устрій. Мається на увазі, що давні соціально-побутові уявлення людей про те, що сім'єю має управляти чоловік, так би мовити, розвинулись у соціально-правову теорію, яка наголошує на пануванні чоловіка над державою. Пор. у зв'язку з цим вислів Гомера "править кожен дружинами і дітьми" і думку Аристотеля, що доводив тотожність понять 'державний діяч', 'цар', 'господар дому', 'володар' за змістом, проте зазначав їхню різницю за кількісними показниками (Аристотель 1983, IV: с. 376–378). І ця думка почасти підтверджується мовним матеріалом із **авестійських** текстів, де знаходимо фактичне поєднання усіх названих Аристотелем понять в одному *pa't-*, пор. у Хом-Яшті (Ясна IX) Авести: 27: "haoma, nmān=ō=pa't-e, vīs=pa't-e, zaṇtu=pa't-e, da'ñhu=pa't-e, sraṇaṅh-a vāēduā=pa't-e! am-āi=ča θwā vərəθraun-āi=ča, māvōya ura=mrūyē, tanu- yē θrim- āi=ča, yaṭ ro'ru=baoxšna-he" ("О Хом, володар дому, володар селища, володар роду, володар країни, в святості (святістю) ж володар знань! Прошу тебе про міць, про силу для мого тіла (?). (Закликаю тебе до себе (до мого тіла?) для міці, і для мужності, і для сили того, хто рятує багатьох (для сили, якою володіє той, хто рятує багатьох))") (Соколова 2005: 34).

Формування зазначеної семантики відбулося в історичну добу розвитку **латинської мови**, де усі ланки ланцюга 'дім' → 'господар дому' → 'влада, панування', 'панувати' підтверджуються одиницями словотвірного гнізда з базовим *domus* 'дім', 'будівля', пор. утворені морфологічно *dominus* 'хазяїн', 'власник', 'господар', 'володар', 'повелитель', 'Бог', *dominium* 'панування', 'влада', 'сила', *dominārī* 'панувати', 'володарювати', *dominandi avidus* 'що жадає влади' (Дворецкий 1976: 346). Тобто кожне нове значення виникало унаслідок приєднання до основи нового суфіксального елемента.

7. 'Володар, господар / чоловік' → 'влада, панування, сила'. **Латинська** лексика демонструє досліджуване співвідношення в семантиці спільнокореневих форм з і.-є. етимомом **poti-s* 'хазяїн', 'володар', 'Господь', 'чоловік': лат. *potentātor* 'володар', *potentātus* 'вища влада', 'панування', *potentia* 'сила', 'могутність',

'політична влада', 'вплив' (*in magnā potentiā esse C, potentia rerum* 'влада над світом'), *potestās* 'сила', 'могутність', 'розпорядчі права', 'панування', 'влада', 'державна посада', 'володар' (*in (sub) potestatem redigere Nep, L* 'підкорити чий-небудь владі', *mihī est potestās* 'в моїй владі'), *potestātīvus* 'наділений владою', *potio* 'віддавати у владу', *potior* 'заволодіти, оволодіти', 'володіти', 'панувати', 'мати владу', *potēns* 'сильний', 'могутній', 'що володіє', *potis* 'могутній' (~ д.-інд. *pátih*, авест. *paiti-* 'Бог', 'володар', 'чоловік', тох. А. *pats* 'чоловік') (Дворецкий 1976: 788–789; Pokorny 1959: 842; Walde 1954, II: 347, 350–351);

лат. *possessio* 'володіння', *possessio rei publicae* 'управління державою', *possessor* 'повелитель', 'володілець', *possideō* 'володіти', 'мати' (< **pots* (*potis, possum*) + *sideō*, власне кажучи, 'володіти чимось як господар') (Дворецкий 1976: 786–787; Walde 1954: II, 347).

Сюди ж і **германський** матеріал, що, будучи запозиченим із французької та латинської мов, зберіг їхній семантичний спектр, і це додає ваги сформульованій моделі, підтверджуючи її діахронічну відтворюваність у різних культурних системах: англ. *power* 'сила', 'могутність', 'енергія', 'влада', 'вплив', 'державна', мн. *powers* 'право', 'влада', с.-англ. *poer, pouer* з д.-фр. *poeir, pooir* (< вульг.-лат. *potēre* ~ лат. *posse* 'могти', 'бути в змозі', 'користуватися впливом'), пор. ще англ. *potent* 'могутній' < лат. *potēns*, ген. *potentis* 'сильний', 'могутній', 'що володіє чимось', *potēns regni (imperii)* 'здатний управляти', 'що вміє повелівати, керувати' (Klein 1967, II: 1225, 1227; Дворецкий 1976: 787–789). Додамо, що похідне від англ. *power* – *powerful* – та його синоніми *strong, mighty* 'могутній', 'сильний', 'впливовий' можуть стосуватися моральних, фізичних, психічних особливостей окремої людини, а можуть і бути віднесені до слів суспільно-політичного змісту.

8. 'Збільшуватися, набирати сили' → 'володар'. Виводячи цю семантичну модель, ми спиралися на розуміння влади як зростаючої сили, величі. Схема, на нашу думку, може бути проілюстрована похідними від і.-є. **keu-*, **keuə-* 'розбухати, збільшуватися, розширюватися', 'розбухання', 'опуклість':

гр. *6bD4@H* 'пан', 'хазяїн', 'володар', 'правитель, велитель', *6LD`T* 'стати таким, хто має законну силу', *6LD@H* 'законна сила' (Frisk 1960, I: 53–54);

арійський матеріал в цій семантичній моделі представлений д.-інд. *śūra-* 'сильний', 'могутній', 'героїчний', авест. *sūra-* 'герой', 'головна діюча особа',

‘володар’, ‘правитель’ (Frisk 1960, I: 53–54; Hoffman 1950: 195: і.-є. **keuā-*; Mayerhofer 1996, II: 650: і.-є. **kuh₁ro-*; Pokorny 1959: 592: і.-є. **keu-*, **keuə-* ‘розбухати, збільшуватися’, ‘розбухання’, ‘опуклість’).

9. ‘Перший (серед народу)’ → ‘володар, пан’ (→ ‘правити’). Модель репрезентована **германським** матеріалом, сформованим в двох етимологічних гніздах:

гот. *frauja* ‘пан’, ‘володар’, ‘Господь Бог’, **heiwa-frauja* ‘господар дому’, ‘голова сім’ї, який відповідальний за гостинність’, *fraujinon* ‘управляти, керувати’, ‘правити’, ‘панувати’, ‘царювати’, ‘бути на троні’, сюди ж д.-ісл. *freyr* ‘пан’, ‘владика’, ‘володар’. Постулювання заявленого семантичного зсуву вважаємо доцільним з урахуванням генези цих форм, які, зрештою, зводяться до і.-є. **pr₁H₂-jo-*, **pr₁H₂-* ‘перший’, пор. д.-інд. *pūrvyās*, авест. *paourvya-*, д.-перс. *paruviya* ‘той, що попереду’ (Lehman 1986: 126–127: первісно – ‘начальник’, ‘командувач (хто стоїть на чолі)’);

гот. *þiudans* ‘король’ < *þiuda* ‘народ, нація’, (похідні) *þiudanon* ‘бути королем’, ‘правити’, *þiudinassus* ‘королівство’, ‘державна’, ‘правління’, ‘володарювання’, ‘панування’, ‘царювання’, ‘верховна влада’, д.-англ. *þēoden* ‘король’, ‘пан’, ‘велитель’, ‘володар’, ‘Господь’ < *þēod* ‘народ’, д.-в.-н. *truhtīn* ‘володар’, ‘велитель’, ‘владитель’ ~ *thiota* ‘народ, нація’, ‘язичник, варвар’, д.-сакс. *thiodan* ‘правитель (народу)’, ‘володар’ ~ д.-фриз. *thiād*. До цієї ж лексичної сім’ї належать гот. *kindins* ‘правитель’, ‘пан’, ‘начальник’, д.-ісл. *dröttinn* ‘принц’, ‘государ’, ‘правитель’, ‘король’. Твірна основа сягає і.-є. **teuā-* ‘народ, нація’, ‘плем’я’, ‘клан, рід’ < **tēu-* ‘розбухати, збільшуватися, розширюватися’ (Klein 1966, I: 474; Lehman 1986: 361).

10. ‘Славний / прославлений’, ‘високоповажний’ → ‘володар’. Цікавий випадок репрезентують авест. *sāstar* ‘велитель’, ‘правитель’, ‘володар’, ‘що має владу’, авест. *fra-sāstar* ‘велитель’ (Bartholomae 1904: 1573–1574) ~ д.-інд. *śāstár-* ‘володіти’, ‘правити’, ‘володарювати’, ‘керувати’, *śastrá-* ‘хвала’, ‘оклик’, які з урахуванням етимологічних відповідників на зразок д.-інд. *śastīh* ‘хвала’, *śāsā* ‘похвала’, авест. *sah-* ‘вимовляти’, лат. *cēnseō* ‘цінити, оцінювати’, алб. *them* ‘говорити’, *thom* ‘сказання’, ‘легенда’, ‘бувальщина’ (Mayerhofer 1996, II: 632–633: і.-є. **keHs-*; Orel 1998: 480; Walde 1938: II, 199: **kens-*, **k̑ns-*), що сягають і.-є. **kens-*, **k̑ns-* ‘(урочисто, з експресією) говорити, оголошувати’ (таку семантичну реконструкцію знаходимо в А. Вальде), можна тлумачити як розвиток комплексу семем ‘славний / прославлений’, & ‘високо оцінюваний (в народі)’.

Висновки

Спостереження над “владною” семантикою наведених вище і.-с. лексем дозволили наповнити новим фактажем сформульовані раніше семантичні моделі в межах ЛСГ “влада”, а також віднайти нові семантичні зрушення, що, як нам видається, дають підстави стверджувати, що:

1) слова на позначення поняття “влада” у давньому світі формувалися в синкретичній неподільності з поняттям “сили”, адже існує ряд прикладів, коли вираз “мати силу” контекстуально тотожний виразу “мати владу”, і це знаходить підтвердження у семантичній моделі ‘твердість’, ‘сила’, ‘бути сильним’ → ‘влада’, ‘володарювати, бути при владі’, яка стабілізувалася протягом віків та відтворюється у багатьох індоєвропейських мовах;

2) архаїчна семантика деяких термінів на позначення поняття “влада” тісно пов’язується зі сферою сакрального, божественного (пор. наведений у рамках обґрунтування зазначеної вище моделі лексичний матеріал на зразок іран. **xšaθra* ‘сила’, ‘влада’, що в суч. перс. слугує для позначення ‘Бога’);

3) ряд моделей відображає використання архаїчною мовною свідомістю слів-понять ‘бажання’, ‘воля’, ‘сила’ як початкових (умовно) у ланцюжку семантичних змін. Моделі такого типу, за рядом показників, можна зарахувати до категорії найдавніших;

4) решта запропонованих еволюційних схем семантики засвідчує не стільки механізм розуміння влади, володаря як таких, скільки осмислення їхньої якості, специфіки управління, повноважень (обмеження домом, краєм, країною);

5) спостереження за лексикою ЛСГ “Влада” засвідчує складну взаємодію двох шляхів породження нових слів – *семантичного* і *морфологічного* (пор. формування лат. гнізда слів із твірним *domus*);

6) сформульовані семантичні схеми відображають певну універсальність значеннєвих зрушень для і.-с. мов, які фіксуються у лексиці різних мов різного часу, про що свідчить наведений матеріал, проте питання про кваліфікацію їх як мовних універсалій чи унікалій лишається відкритим, оскільки для цього потрібне фронтальне “обстеження” лексичної семантики не лише решти індоєвропейських, але й мов інших генетичних сімей. Подальше дослідження ми вбачаємо саме у розширенні його типологічної бази, залученні нового матеріалу до вивчення смислової еволюції “владної” семантики у мовах постспільноіндоєвропейського простору.

СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ

1. *Абаев В. И.* Историко-этимологический словарь осетинского языка / В. И. Абаев. – М. ; Л. : Наука, 1958–1989. – Т. I–IV.
2. *Абаев В. И.* Избранные труды. Общее и сравнительное языкознание / В. И. Абаев. – Владикавказ : Ир, 1995. – Т. 2. – 724 с.
3. *Авеста ВРП* : Авеста в русских переводах (1861–1996) / [сост., общ. ред., примеч., справ. разд. И. В. Рака]. – СПб. : Журнал „Нева” – РХГИ, 1997. – 480 с.
4. *Аникин А. Е.* Опыт семантического анализа праславянской омонимии на индоевропейском фоне / А. Е. Аникин. – Новосибирск : Наука. Сиб. отд-ние, 1988. – 126 с.
5. *Аристотель* Риторика / Аристотель ; [пер. Н. Платоновой] // Античные риторика : Собр. текстов : [статьи, комм. и общ. ред. проф. А. А. Тахо-Годи]. – М. : Изд-во Моск. ун-та, 1978. – С. 15–164.
6. *Аристотель.* Сочинения в четырех томах / Аристотель ; [пер. с др.-гр., общ. ред. А. И. Доватура]. – М. : Мысль, 1983. – Т. 4 – 830 с. – (Филос. наследие. Т. 90).
7. *Бенвенист Э.* Словарь индоевропейских социальных терминов: Пер. с фр. / [общ. ред. и вступ. статья Ю. С. Степанова] / Э. Бенвенист. – М. : Прогресс-Универс, 1995. – 456 с.
8. *Гамкрелидзе Т. В.* Индоевропейский язык и индоевропейцы. Реконструкция и историко-типологический анализ праязыка и протокультуры / Т. В. Гамкрелидзе, Вяч. Вс. Иванов. – Тбилиси : Изд-во Тбилисс. ун-та, 1984. – Т. II. – 1341 с.
9. *Дворецкий И. Х.* Латинско-русский словарь / И. Х. Дворецкий. – М. : Рус. язык, 1976. – 1096 с.
10. *ЭСБМ* : Этымалагічны слоўнік беларускай мовы / Рэд. Г. А. Цыхун. – Мінск : Беларус. навука, 2006. – Т. 11. – 333 с.
11. *ЕСУМ* : Етимологічний словник української мови / [за ред. О. С. Мельничука]. – К. : Наук. думка, 1982–2012. – Т. I–VI.
12. *ЭССЯ* : Этимологический словарь славянских языков : Праслав. лекс. фонд / [под ред. О. Н. Трубачева и А. Ф. Журавлева]. – М. : Наука, 1974–2012. – Вып. 1–38.
13. *Соколова В. С.* Авеста. Опыт морфологической транскрипции и перевод / [подг. материалов к изд. и ред. И. А. Смирнова]. – СПб. : Наука, 2005. – 544 с.
14. *Трубачев О. Н.* Труды по этимологии. Слово. История. Культура / О. Н. Трубачев. – М. : Языки слав. культ., 2005. – Т. 2. – 664 с.
15. *Фасмер М.* Этимологический словарь русского языка / Макс Фасмер ; [пер. с нем. и доп. чл.-кор. АН СССР О. Н. Трубачева / под ред. и с предисл. проф. Б. А. Ларина; изд. второе, стереотип]. – М. : Прогресс, 1986–1987. – Т. I–IV.
16. *Цаболов Р. Л.* Этимологический словарь курдского языка / Р. Л. Цаболов. – М. : Изд. фирма “Восточная литература” РАН, 2001–2010. – Т. 1–2.
17. *Bartholomae Chr.* Altiranisches Wörterbuch / Chr. Bartholomae. – Strassburg : Verlag von Karl J. Trübner, 1904. – 2000 S.
18. *Buck C. D.* A Dictionary of Selected Synonyms in the Principal Indo-European Languages. A Contribution to the History of Ideas / C. D. Buck. – Chicago ; London : The University of Chicago Press, 1949. – 1515 p.
19. *Cheung G.* Etymological Dictionary of the Iranian Verb / G. Cheung. – Boston : Leiden Indo-European Etymological Dictionary Series, 2007. – 600 p.
20. *EUD* : English-Ukrainian Dictionary / M. I. Balla – Kyiv : Osvita Publishing House, 1996. – V. I–II.
21. *Fraenkel E.* Litauisches etymologisches Wörterbusch / E. Fraenkel. – Heidelberg : Carl Winter; Göttingen : Vandenhoeck & Ruprecht, 1962. – Bd I–II.
22. *Frisk H.* Griechisches Etymologisches Wörterbuch / H. Frisk. – Heidelberg : Carl Winter Universitätsverlag, 1960–1972. – Bd I–II.
23. *Hofmann J. B.* +IK9???' 35?; 7+=35?; I/E !CO! 3! E +77/; 35/E (Etymologisches Wörterbuch Des Griechischen) / J. B. Hoffman. – München : Verlag von R. Oldenbourg, 1950. – 543 S.
24. *Klein E.* A Comprehensive Etymological Dictionary of the English Language. Dealing with the origin of words and their sense development thus illustrating the history of civilization and culture / E. Klein. – Amsterdam ; London ; New York : Elsevier Publishing Company, 1966–1967. – V. I–II.
25. *Lehman P. Winfred.* A Gothic Etymological Dictionary / Winfred P. Lehman. – Leiden : B. J. Brill, 1986. – 712 p.
26. *Mayrhofer M.* Etymologisches Wörterbuch des Altindiarischen / M. Mayrhofer. – Heidelberg : Carl Winter Universitätsverlag, 1992–1996. – Bd I–II.
27. *Orel V.* Albanian Etymological Dictionary / V. Orel. – Leiden; Boston; Köln : Brill, 1998. – 705 p.
28. *Partridge E.* Origins. A short Etymological Dictionary of Modern English / E. Partridge. – London ; New York : the Taylor & Francis e-Library, 2006. – 4218 p.
29. *Pokorny J.* Indogermanisches Etymologisches Wörterbuch / J. Pokorny. – Bern ; München : Francke Verlag, 1959. – Bd. I – 1183 S.
30. *Skok P.* Etimologijski rječnik hrvatskoga ili srpskoga jezika / Petar Skok. – Zagreb : JAZU, 1973. – Knj. III. – 703 s.
31. *Walde A.* Lateinisches Etymologisches Wörterbuch / [bearb. von J. B. Hofmann]. – Heidelberg : Carl Winter's Universitätsbuchhandlung, 1938–1954. – Bd I–II.
32. *Weekley E.* An Etymological Dictionary of

Modern English / E. Weekley. – London : John Murray, Albemarle Street, W., 1921. – 1660 p.

Стаття надійшла до редакції 10.08.2013